

הוראת הפטרת יום ב' של ראש-השנה *

(עצות והנחיות ללימוד פרק בנביאים אחרונים בבית-הספר התיכון) **

מאמר זה אינו ניתוח פרשני של פרק בנביאים ואינו "מעריך לשיעור". אין הוא ניתוח פרשני, שכן כמה וכמה פסוקים מתוך פרקנו לא נתפרשו בו וכמה בעיות פרשניות שבו – העלמנו עין מהן. ואינו מעריך לשיעור, שכן לא כל צעד בשיעור יש בו, והרבה יותר משניתן לתת בגבולות הזמן המוקצב להפטרה זו בביה"ס (שעתיים-שלוש לכל היותר) – ניתן בו. ואין מאמר זה אלא צרור הנחיות, הצעות ו"עצות טובות", הן להכנת השיעור על-ידי המורה בביתו, הן לביצוע השיעור בכיתה, שמכיניהן (ולא בהן) יבחר לו המורה את המתאים לרמת כיתתו, לטיב תל-מידיו ולתוכנית הלימודים שלפיה למדו עד בואם לשיעור זה. ואין זה אלא כאחד המכתבים שנוהגת אני לכתוב לחברים השואלים: "כיצד אלמד פרק פלוני?".

כלל גדול הוא: לעולם תהא הכנתך לקראת הוראת פרק במקרא (והוא הדין לגבי כל חומר בלמד) בת שלושה חלקים. תחילה תלמד אותו כשלעצמו. אל תפנה לבך למחשבה על דרכי ההוראה, על שאלות של "מה טוב לתלמידי?", "איך אבנה את שיעורי?", אל תחשוב על ה"איך" של הגשת החומר, אלא למד קודם כל את ה"מה" של החומר עצמו. קודם: "והיו הדברים האלה על לבבך", ורק אחר כך: "ושננתם לבניך".

לשם לימוד הפרק לעצמך אין דרך אחרת מאשר קריאה אחת ושתיים ושלוש. התרשם רושם כללי מתוך קריאתך, אחר כך תרד מן הכלל אל הפרטים, אל חלקי הפרק, אל פסוקיו – אגב עיון בפירושים¹ והסתכלות במדרש – ותחזור שוב אל הכלל כולו.

רק לאחר שקנית אותו לך והוא כולו שלך, יבוא החלק השני של הכנתך והוא השיקולים הבאים: מהי מטרת שיעורי הפעם? מה אביא בשיעורי זה מכל המשוקע בפרק ומכל המשתמע מתוכו, מכל החומר הרב שקנית לי, מה אביא בפני תלמידי? ועל מה עלי לוותר – מפני חוסר זמן, או מפני שאינו מתאים לרמת כיתתי, או מפני שאינו עשוי לעזור למטרת השיעור ועלול אף להסטות אותנו לעניינים אחרים, או מפני שכבר דובר בו כל צרכו בהזדמנויות אחרות?

ורק עתה יבוא החלק השלישי של הכנת השיעור.

חשוב על דרכי הביצוע: על תחבולות כדי להפעיל תלמידיך, על הפעילויות השונות שבשיעור שתדרוש אותן מתלמידיך וכדו'² (לא כל טכסיס טוב לשעה זו,

* מאמר זה נתפרסם לראשונה ב"מעיינות", מאסף לענייני חינוך והוראה, ימים גוראים (א), בהוצאת המח' לחינוך ותרבות תורניים בגולה של ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים תשכ"ח, ע"ע 145–169.

** המעיין יקרא נא מאמר זה כשספר התנ"ך פתוח לפניו.
1 מתוך ספרי עזר חדשים עיין בספרו של א' גהר "ירמיה" בפרק היפה על נבואת הנחמה. הספר הופיע ב-1960 בפאריס, בהוצאת פלון.

2 לעניין הפעילויות השונות של התלמיד בשעות לימוד המקרא ראה את דבריו המאלפים של ח"צ אנוך בספרו "פרקי עמוס" ו"פרקי שמואל ב'" (שניהם מטעם משרד החינוך והתרבות, המזכירות הפדגוגית) במבואות, ובייחוד במבוא לעיבוד קווים עיקריים לניתוח מהותו של חומר הלימוד בנביאים אחרונים. ועיין יפה ב"מפתח לעניינים מתודיים" המדגים את ריבוי הפעילויות האפשריות והנדרשות בלימוד נביאים אחרונים.

לפרק זה, לכיתה זו) ובחר מהן את אשר עשוי לפקוח את עיניהם לראות, ואת לבם להבין. כל זה לגבי הכנת כל פרק במקרא. – ומעתה נפנה לפרקנו.

(א)

נפתח איפוא בקריאת הפרק ל"א (ביתר דיוק: חלקו הראשון המשמש הפטרה, מפסוק א עד יט). אתה המורה אמנם מכיר אותו (מכמה ראשי-שנים, אולי אף לימדת אותו במחזורים אחדים של תלמידים), אך גסה לקרוא בו קריאה ראשונה, "ויהיו בעיניך כחדשים". והנה אחרי הקריאה ותוך כדי קריאה כבר קמות וניצבות לפניך דמויות מדמויות שונות: "שרידי חרב", בתולה עדוית תופים היוצאת במחול, שומרי כרמים הקוראים לעליה לרגל, דמות קהל גדול של שבי גולה ובהם דוויים וסחופים, דמות רחל אמנו באכלה, דמות אפרים המתנוודד,

והרושם שהתרשמת הוא של בכי ושל שמחה. קרא שנית ותראה שקולות השמחה גוברים ועולים על קולות הבכי: ושוב וקרא – ותבחין בזמנים שונים העוברים ומתחלפים, עבר רחוק, עבר קרוב, הווה, עתיד. מקומות העלילה משתנים כעל במה מתחלפת: המדבר, כרמי שומרון, ציון ובית-המקדש כמשאת נפש, האיים הרחוקים, הדרך המוליכה ארצה ישראל, שדות וכרמים וגנות, הרמה אשר בקרבת ירושלים. אך אחרי התרשמות-התרוננות זו מן המראה והקולות, אחרי רגש הרעננות של נחלי מים ושל גן רוה, נשוב עתה לקריאה איטית ומדוקדקת, לעבודת ההבנה לפרטים ולפרטי פרטים.

כאמור לא ניתן עתה את כל סדר עבודתנו בחלק הראשון ולא נפרש את פסוקי הפרק כולו. ספרי המפרשים פתוחים לפניך, תעיין ותסווג דעותיהם, ותברור ותכריע. נעמיד אותך רק על השאלות השונות שעליך לשאול את עצמך ולחתור לפתרון בהכנתך העצמית.

קשים הם שני הפסוקים הראשונים של הפטרתנו.

א: מצא חן במדבר עם שרידי חרב

מי הוא "עם שרידי חרב" זה ש"מצא חן במדבר"? האם לפנינו זכרון קדומים והכוונה לדור יוצאי מצרים (זו דעתם של רש"י, ר' יוסף קרא, רד"ק, ר' ישעיה מטראני, ועוד), או האם לפנינו דברי נחמה לעתיד הקרוב (על כן לשון עבר), והכוונה לגולי עשרת השבטים אשר באשור או לגולי ירושלים אשר בבבל (זו דעת שד"ל ואהרליך וְנָהָר וכמה מחכמי אומות העולם)?

ונשקול דעותיהם זו לעומת זו. לדעת האומרים: זכר ליציאת מצרים לפנינו, יקשה לכנות את היוצאים ממצרים ביד רמה ועוברים את הים בחרבה "עם שרידי חרב"; ולדעת האומרים: גולי שומרון או ירושלים – הלא אין הם "במדבר".

ומיד יתברר לך, ששאלתנו קשורה בשאלה שנייה, והיא: "מדבר" זה מהו? האם הוא כמשמעו "המדבר הגדול והנורא" אשר עברו בו, או לשון מטפורית היא³. ושוב, אם מטפורה לפנינו, האם "מדבר" זה כינוי הוא למקום צרות ולגלות (והוא קיבל את כינויו המלא ביחזקאל "במדבר עמים", או אם זכר הוא למקום האהבה ההדדית בין ישראל ובין ה' המוליכו במדבר זה ושומרו שם מכל רע? ואם נבוא לחפש לנו עזרה ממקום אחר בירמיהו, ודאי תעלה האסוציאציה של פרק ב פסוק ב "זכרתי לך חסד בעורייך... לכתך אחרי במדבר", והיא חיזוק גדול לדעה האחרונה. כי כאן המדבר הוא מקום התגלות ה' לעמו, השגחתו הגלויה והנסית "המוליך אתנו במדבר" (ירמיה ב, ו) – האסוציאציות המתלוות להולכה במדבר הן מן השליו והוצאת מים מן הסלע, וחיים שאין לפגעי הטבע ולהשפעת הזמן שליטה עליהם ("שמלחך לא בלתה מעליך").

ואולם מיד יבוא כתוב שני והוא באותו פרק "המדבר הייתי לישראל אם ארץ מאפליה" (ירמיה ב לא) והוא יעיד לטובת הדעה המנוגדת, כי כאן "המדבר" סמל הוא לפגיעות רעות והוא זכר ל"מדבר"... מקום "נחש שרף ועקרב וצמאון אשר אין-מים" (דברים ח, טו), ועליך להכריע לפי הבנתך.

נשובה אל פסוקנו ונעיין במחציתו השנייה: "הלוך להרגיעו ישראל". מי הנושא? מה משמעו של המקור כאן, אשר כידוע "ישמש בכל הזמנים" (רד"ק)? האם ההולך הוא ישראל הכתוב בסוף הפסוק, והמקור בא בהוראת העבר, וכוונת המשפט היא: בלכת ישראל למקום מרגועו (כדעת ר' וולף היידנהיים בפירושו למתווך, ואולי רש"י⁴ וכן רוב המתרגמים ללועזית⁵). ואז יקשה "להרגיעו" כפועל עומד עם כינוי⁶, והן אנו רגילים ב"הרגיע" כפועל יוצא. או האם הנושא הוא ה' אשר אמנם לא הוזכר בכתובים עד הנה, אך הן הוא הוא אשר בעינו מצא חן "עם שרידי חרב", והוא אם כן ההולך או אשר הלך "להרגיעו" – את ישראל? (על דרך שמות ב, ו: "ותראהו את-הילד") להביא את ישראל למקום מרגועו? או אולי משמש המקור כאן לשון ציווי (על דרך "זכור ושמור"), והם דברי ה' אל עצמו, כדעת שד"ל: "ראוי לי שאלך להוציאו מן המדבר להביאו אל המנוחה"?

ב: מרחוק ה' נראה לי, ואהבת עולם אהבתיך
יש לתת את הדעת על השאלה: מי המדבר? שהרי רואים אנו כאן, שמדובר על ישראל (בנסתר) בפסוק א ומדובר אל ישראל (בנוכח) בסוף פסוק ב. ויתברר שיש

³ משה טדסקי אשכנזי "הואיל משה": התיבה ("מדבר") דרך משל, שבגלות כל העולם לא היה לישראל מקום ישוב, רק מקום מדבר.

⁴ קשה לדעת מהי דעת רש"י כאן, כאשר בדפוסים השונים יש שינוי בגירסא. יש דפוסים שבהם נאמר "בהלכו", והיידנהיים מסתמך על גירסא זו. ויש דפוסים שבהם נאמר "בהוליכו", ואם כן סבר רש"י שה' הוא המוליך להרגיע את ישראל.

Revised Standard Version: When Israel sought for rest ⁵

Skinner: While Israel marched to his rest

King James: When I went to cause him to rest

אבל רד"ק: "הלוך" מקור במקום עבר כמו (ירמיה יד, ה) "ילדה ועזוב" – כלומר: האל הלך לפניו במדבר להמציא להם מרגוע, כמו שאמר (במדבר י, לג) "לתור להם מנוחה".

⁶ אמנם מצאנו "הרגיע" כפועל עומד: (דברים כח, סה) "ובגוים ההם לא תרגיע", וכן (ישעיה לד, יד) "שם הרגיעה לילית" – אך אין שם כינוי. וקשה עוד יותר לקבל שלפנינו מקור עם כינוי הפועל.

⁷ ובדומה שמות יג, כא: "וה' הלך לפניו... לנחתם הדרך".

לפנינו דו־שיח בין כנסת ישראל להקב"ה: בתחילת הפסוק כנסת ישראל קובלת בגלות על ההתרחקות, ומלת "מרחוק" יתכן שכוונתה כאן לריחוק זמני⁸ – מלפני זמן רחוק נראה לי ה' – ויתכן שכוונתה כאן לריחוק מקומי⁹, ויתכן שבאה מלה זו במשנה הוראה לכלול את שני הריחוקים האלה יחד – ומשיב לה הקב"ה באהבה שאין לה גבולות לא לעבר ולא לעתיד.

כאמור אין ברצוני לפרש לך פסוקים, אלא להדגים לפניך שיקולים בשעת הלימוד העצמי שלך. ככלות שני פסוקים ראשונים אלה אשר רבו בם קשיים, יבואו פסוקים "אשר ירוץ קורא בהם" – אך אל נא תמהר לרוץ. אמנם התמונות העולות לפניך ברורות, פלסטיות; אמנם בפסוקים הבאים רבו הניבים השגורים על פינו: "מזרה ישראל יקבצנו" – "מזר"ה" – שנת גירוש ספרד. "כי־פדה ה' את־יעקב" מוכר מן הברכה שלאחר קריאת שמע של ערבית, והפסוקים "עוד תטעי כרמים", "ושבו בנים לגבולם" מושרים בפי דור שזכה לראות בתחילת התגשמות השיבה לארץ, ואין צריך לומר שהפסוק "הבן יקיר לי" מתנגן מאליו בפיו בניגון של ימים נוראים. אך כל זה – קירבה זו לכתוב, שגירות זו שגשגרו הפסוקים בפיו – עלולים להטעותנו, לבל נראה קשיים לשוניים וענייניים ולכלל גרגיש בחתחתים. וניסחף בקריאה ונדלג מפסוק מוכר לפסוק מוכר ולא נרגיש אף בקשיים בפסוקים הפחות שגורים ופחות ידועים.

נצביע רק על אחדים מהם: מה מקומם של "עור ופסח" (פסוק ז) בתוך דברי נבואה מעודדים ומנחמים אלה? ומה סיבת הבכי הבוקע ועולה כאן (ח) בין קולות הרון שלפניו (ו) ובין הרננה שלאחריו (יא)? ומה עניין הכאב של רחל כאן (יד) אחרי פסוקי השמחה (יא־יב)? וכיותר יש לתמוה על דברי אפרים "כי־אחרי שובי נחמתי" (יח) – והלא הנחמה־החרטה תבוא כשלב ראשון של התשובה ולא כשלב אחרון. ושאלה זו קשורה בגדולה ממנה והיא ריבוי משמעויותיו של שורש "שוב" בפרקנו.

ונניח שעברת על כל פסוקי פרקנו ודייקת ודקדקת בפרטיו, תשוב עתה לעיין בפרק כולו, להסתכל במבנהו, בסדרי הפסוקים בפרק ובסדר המלים בתוך הפסוקים, כגון: בפסוקים ג–ד "עוד" בראש כל משפט לפני נשוא ונושא – ובפסוק יא ובפסוק יט "עוד" בסוף המשפט אחרי נושא ונשוא. ומה היא המשמעות בשינוי זה ובחזרות על אותן מלים, כגון (טו) "ושבו מארץ אויב", (טז) "ושבו בנים לגבולם", ובדימויים ובמטפורות, כמובאות בדיבור ישיר, וכאלה רבות?

ואם הנך לומד את פרקנו במסגרת הספר כולו, שים לב לקווים אופייניים לסגנונו של ירמיהו, כגון: פעולה ותוצאה גזורות מאוחו שורש: "אבנך ונבנית", "יסרתני ואוסר", וכבר נפגשת בדומים לו (בפרק יא, יח): "וה' הודיעני ואדעה", (יז, יד): "רפאני ה' וארפא", (כ, ז): "פתיתני ה' ואפת". ותמיד הפעולה פעולת ה', על כן התוצאה מיידית ומושלמת. וכן תמצא בפרקנו (פסוק יט) את השאלה הריטורית הכפולה, האהובה כל כך על ירמיהו: "הבן יקיר לי... אם ילד...?", כמו (ב, לא): "המדבר הייתי לישראל אם ארץ מאפליה?", (ב, יד): "העבד ישראל אם־יליד בית

⁸ על דרך יחזקאל יב, כז: "לימים רבים ולעתים רחוקות".

⁹ על דרך איכה א, טז: "כי־רחק ממני מנחם".

הוא?" (ח, כב): "הצרי אין בגלעד אם-רפא אין שם?, (יד, יט): "המאס מאסת את-יהודה אם-בציון געלה נפשך?". ובניגוד דיאמטרלי בתוכנו לפסוקנו: "הבן יקר", אבל בדיוק לפי אותו מכנה תחבירי (כב, כח): "העצב נבזה נפוץ האיש הזה... אם-כלי אין חפץ בו?".

ועוד תעמוד לנגד עיניך השאלה הכללית הנוגעת לכל פרקנו: מתי נאמרה נבואה זו – אם בימי ראשית נבואתו של ירמיהו (על סמך דמיונות לפרק ב ולפרק ג, פסוק יב), אם אחר גלות יהויכין, או אחרי חורבן הבית? ובקשר לשאלה זו השאלה החשובה יותר: כנגד מי אמר ירמיהו דבריו – האם כנגד עשרת השבטים אשר גלו מלפני כ-150 שנה, ואפרים שבפרקנו הוא נציגם, או כנגד הגולים עתה בזמנו, אשר הגלה מלך בבל (כראשונה בימי יהויקים, בשניה בימי יהויכין או בשלישית בימי צדקיהו)? ושם דברי נחמה אלה מתייחסים לאלה ולאלה, לכל הגולים אשר גלו והעתידים לחזור וכפי שנאמר בפרק ל פסוק כה (שבדפוסים רבים רשום כפסוק ראשון של פרקנו, ויש רואים בו פתיחת נבואתנו, אם כי לא כללואו מסדרי ההפטרות בהפטרותנו): "אהיה לאלהים לכל משפחות ישראל, והמה יהיו-לי לעם?"

כל אלה ורבות אחרות שאלות הן אשר תשתדל לפתרון או לפחות להרהר בהן ולראות את צדדי הספק.

ועתה – למדת את הפרק, קנית אותו לך, נפנה לחלקה השני של הכנת השיעור.

(ב)

מה מכל העושר הרב הזה תתן לכיתתך בזמן המועט? – והוא לעולם מועט ומצומצם, והיום קצר ומלאכתך מרובה.

וכאן נקדים הערה עקרונית:

שיעור הניתן בכיתה – בניגוד לשיעור דמיוני הניתן בספר דידקטי – לעולם אינו עומד בפני עצמו, כבחלל ריק, מבלי שקדמו לו שיעורים רבים באותו מקצוע המכשירים את התלמיד לקראתו, ומבלי שיבואו שיעורים אחרים אחריו, אשר על המורה להדריך את התלמידים לקראתם.

לשון אחרת: כל שיעור עומד בתוך הקשר רעיוני ולימודי מסויים. אם כן – שונה יהיה שיעור בירמיהו פרק לא הניתן בתוך לימוד ספר ירמיהו וקדמו לו כמה וכמה מנבואותיו מתוך הפרקים א עד לא, ואחר יהיה אם יינתן בתוך מסגרת של לימוד "פרקי נחמה" מתוך נביאים שונים¹⁰. ושוב אחר יהיה אם יינתן כהפטרה של יום שני של ראש השנה בתוך הקשר של הכנה לימודית וחינוכית לקראת ימים נוראים, וכבר קדם לשיעור זה לימוד ברכות מלכויות זכרונות ושופרות, וכייתוד אחר שפתחת את לב התלמידים להרגיש בדברי היחס שבין ה' לעולמו בכלל, לישראל

¹⁰ ואין ללמוד מתוך דברי אלה, שאני ממליצה על לימוד "נושאים" במקום לימוד ספרים, – אני מתנגדת לו מטעמים שלא כאן המקום להסבירם, אך מכיון שפשט באופנה לימוד כזה, צריך היה להזכירו כאן.

בפרט, וזכרון אבות וברית אבות ועקידת יצחק ואפרים בכורו בפסוקי זכרונות. עתה אין פרק לא חוליה בנבואות ירמיהו, אפילו לא חלק מתוך "ספר" הנחמות אשר נצטווה לכתוב (והוא מקיף לפחות את הפרקים ל—לא ואולי גם את לב ו—לג). ודאי, אנו עושים כאן מעשה בלתי-אורגני, בהוציאנו את פסוקי ההפטרה מתוך הקשרם, בחתכנו נתח מתוך ריקמה שלימה. אך נשמעים אנו כאן לדעת רבותינו ז"ל שקבעו פסוקים אלה כהפטרה לשני של ראש השנה יי.

ומיד אתה רואה, שכל השאלות ששאלנו בסוף החלק הראשון על פרטי בעיות לשון וסגנון, וכן שאלות לקשר שבין פרקנו לנבואות אחרות בירמיהו, קשר ענייני או לשוני — ממנו והלאה. ומכל שכן שאין לנו לעסוק בשיעור כזה ברקע ההיסטורי של הנבואה, לא בשאלה מתי נאמרו ולא בשאלה למי נאמרו: אם לגולי שומרון או לגולי ירושלים, כי לומדים אנו את הפסוקים בקשר לתפילת מוסף ולפסוקי זכרונות, ולקראת עמדנו בתפילה ביום הזכרון הזה. ולכן תובתך, המורה, ללמד פסוקים אלה כמדברים בנו כיום, ולא רק מפני שמצויים אנו על כך גם מפי התביעה הדידקטית, אלא מפני שמצויים אנו על כך גם מפי הנביא עצמו. כי הנביא מדבר אמנם לדורו מתוך צורך שעתו ולאותה שעה, אך דבר ה' אשר בפיו כוחו וחלותו הם מעבר לזמנו ולדורו ולמצבו החד-פעמי. שאלמלא כך — שאילו היה דברו רק לאותה שעה ולאותו דור — מה צורך לנו בנבואתו? הן השעה היא חלפה והדור ההוא מת. (וזו כוונתם ז"ל באמנם: "נבואה שהוצרכה לדורות נכתבה, ושלא הוצרכה לא נכתבה" — מגילה יד, ע"א).

ואם כבר למדו התלמידים את תפילת מוסף של ראש-השנה, יש להניח שקראו הקטע בספר העיקרים (א, ד) המפרש את מלכויות זכרונות ושופרות כביטוי שירי בשגב לשלושת העיקרים, שהם לדעתו שורשים ויסודות לתורת האלקים והכרחיים לה: מלכויות כנגד עיקר מציאות ה', זכרונות כנגד השגחה ושכר ועונש, ושופרות כנגד מתן תורה. אך נראה לי, שיותר מתאימים כרקע ללימוד פרקנו בקשר לזכרונות דברי הרמן כהן¹¹ המפרש את שלושת חלקי מוסף באופן שונה: מלכויות כנגד

11 מגילה לא, ע"א: למחר (כלומר עתה שעושים שני ימים, "למחר" ביום השני) קורין "והאלוקים נסה את אברהם" ומפטירין "הבן יקיר". ודוק, שלא קבעו להפטרנו התחלה וסוף והזכירו רק את הפסוק אשר קשר אסוציאטיבי לו ול"זכרונות", וכדברי רש"י שם ד"ה הבן יקיר (לפי הגהת הב"ח): "משום דכתיב ביה זכור וכו' ארחמנו דקמיירי בזכרונות".

12 משום שאין הספר מצוי, נביא את דבריו המתיהססים לזכרונות: "סדר העולם המוסרי של מלכות האלוקים (— שמצא ביטוי במלכויות) כמלכות העולם דורש משפט העולם. יודעים אנו כמה המיתוס האלילי מלא רעיון זה. על פיו סופו של משפט העולם הוא אובדן העולם וכליונו, אולם שלטון העולם (ע"י אלוקים) מרחיק בהכרח רעיון זה של כליון העולם... אלוקים כרת כבר ברית עם נח שלא יבוא עוד מבול, ולאות ולזכר הברית נקבעה הקשת ברקיע השמים. ומתוך כך נעשה ראש השנה — שהוא הג הניצירה — ל"יום זכרון". ה"זכרונות" מתארים את ידיעת הבורא. "הכל גלוי וידוע לפניך צופה ומביט עד סוף כל הדורות". הזכרון נעשה מעתה משפט העולם.

המשפט אינו חל על מעשי אדם בלבד אלא גם על "מחשבות אדם ותחבולותיו ויצרי מעללי איש". אבל הנה עולה זכרונו של נח ועמו מתקשר זכרון הברית עם אברהם, יצחק ויעקב ולכסוף באים דברי הזכרון של הנביא הנלבבים והעמוקים ביותר: "זכרתי לך חסד נעורייך... והקימותי לך ברית עולם...". וכך נעשה פתאום משפט העולם לזכרון העולם על דבר הברית, שכרת אלוקים פעמים הרבה עם עולמו. שופט העולמות נעשה צד בעניין זה, שותף לברית עם האדם. שופט העולמות נעשה בעל בריתו של האדם".

(הרמן כהן, דת התבונה מתוך מקורות היהדות, פרק "התפילה". תרגום ויסלבסקי).

שלטון העולם, זכרונות – משפט העולם, ושופרות כנגד גאולת העולם (-ימות המשיח).

עלינו ללמוד את הפרק על רקע זה, ונקודות הכובד בשיעור יהיו הפסוקים המבליטים את יחסו של ה' לעמו, אהבתו לעמו. הוה אומר: כל עניין, כל פרט סגנוני ופרשני – ואף מדרשי – העשוי לפקוח את העיניים ולפתוח את הלב לראות ולהרגיש באהבת ה' את עמו ובזכרון שיזכרנו "עוד", חשוב הוא לשיעורנו.

והרבה עניינים חשובים כשלעצמם, והרבה בעיות פרשניות אשר מקומן בלימוד פרק לא שבירמיהו, נתעלם מהם במודע בלמדנו את הפטרת יום שני של ראש-השנה.

(ג)

ועתה נבוא אל החלק השלישי של הכנתנו – לשאלת הביצוע: איך? ושוב נפתח בהערה עקרונית:

שמא תחשוב אתה, המורה: עכשיו ששליט אני בחומר שעלי ללמדו, ומשנתי סדורה לפי-ני, ומתוך שיודע אני את הכלל -תפשת מרובה לא תפשת-, גם בררתי לי מתוך החומר אותם עניינים היפים לשיעורי ולקהל תלמידי – עכשיו אין לי אלא לבוא לפניהם ולומר את כל הדברים אשר רכשתי לי בעבודה וביגיעה, וכמאמר ר' יוסף אבן כספי "ואתן להם בחינם אשר קניתי לי בדמים יקרים" – דע, שאין זו מחשבה נכונה, ולא זו הדרך אשר תוביל אותך למטרה.

אין הרצאת הדברים לפני התלמידים – גם אם תהיה סדורה ובנויה כהלכה – דרך הוראה אמיתית. השמעת דברים לאזני השומעים איננה הדרך לפקחת עיניים ולפתיחת הלבבות לקראת הדברים הנאמרים בכתוב.

כבר הורו גדולי מחנכים וחזרו ושיננו לנו, שאין אדם לומד מתוך שמיעה, מתוך מצב של סבילות, מתוך שמושיטים לו דבר בקנה, ואין לימוד ממש אלא מתוך פעילות, מתוך יגיעה, מתוך אימוץ חושים ואימוץ כוחות הרוח והנפש. ולכן: אל תשאל בהכנתך: איך אומר להם את אשר יש בידיעתי ובלבי לאמר? אלא זו השאלה אשר תעמיד לפניך: איך אוכילם ואדריכם עד אשר יאמרו הם את אשר יש לאמר? ולכן עלינו ללכת בדרך עקיפה ולהשתמש בתחבולות ובטכסיסי הוראה על מנת להביאם לכך, שיגלו בכוחותיהם הם את אשר יכולנו לומר להם בזמן קצר. ואף על פי ששעתנו דחוקה ועל הרבה עניינים שבתוכן הלימודי עלינו לוותר, על צורת לימוד עקיפה זו לא נוכל לוותר. ועתה לגבי העשיות הממשיות בשיעור:

שלב ראשון בלימוד פרק חדש – קריאתו של הפרק. וכאן עליך לשקול ולהחליט: האם תקרא לפניהם את הפרק בתחילת שיעורך בהבלטת הלכי הנפש, בשינוי קול בהתאם לשינוי המצבים שבו, בהבלטת הצער והשמחה, החולשה והעוז, הגעגועים וההרגעה – ותהיה פגישתם הראשונה עם הפרק פגישה רבת רושם, שובה את לבם עוד לפני שיבינוהו בשכלם – או שתטיל עליהם "להכין" את הפרק בביתם לפני שיעורך, כדי שכבר תהיה להם היכרות מה בעניינו ולא יהיה זר ומוזר להם בשמיעה ראשונה? ואם תבחר בדרך השנייה, שוב תעמוד לפניך השאלה: האם תסתפק בכך שתדרוש מהם "כעבודת בית" את קריאת הפסוקים וחיפוש סירוש מילים בפירושים "פשוטים" (כגון: מקרא מפורש או הרטום) או בעיון בתרגום לעז, או שתטיל עליהם יחד עם קריאה

ראשונה גם להסתכל בפסוקים מנקודות ראות מסוימות ולחפש תשובה לשאלות אשר תעמיד להם, כדי שלא רק יקראו אלא גם יעסקו בו, וימששו בתיבותיו – ובין שיבינוהו למחצה או לשליש או רק לרביע, כבר יבואו לשיעורך לאתר שטעמו מקצת טעמו? נראה לי שאם זה להם לימוד ראשון של הפרקני, אין לנו אלא ללכת בדרך האחרונה. כי אם אמנם נראית הדרך הראשונה יפה ומרשימה בגלל רענונה ובלתי-אמצעיותה – הנה בכל זאת לא תוליך למטרה, כי התלמיד יהיה כמי ששומע צלילים בלבד ואינו חופש כל משמעויות. כשם שצלילי קטע של מוסיקה קלאסית אינם מביעים כלום לשו-מע הרגיל, הבלתי-מקצועי, אלא אם כן כבר שמע יצירה זו שמיעות חזרות וכבר מתנגנים בלבו לפחות המוטיבים העיקריים – כן אין דברי הנביאים נשמעים לו עד שי-קראם פעמיים ושלוש הן בשלמותם, הן במקוטע, פסוק פסוק. אולם אין הדרישה הזאת לקריאה חוזרת ומשולשת מהווה "הנעה" מספיקה לתלמיד, אם לא יוטל עליו "תפקיד", אם לא תועמד לפניו שאלה, אשר לפתרונה דרושה אמנם קריאה שנייה ושלישית. ועליך איפוא להמציא לו שאלה (או שאלות) אשר אין לפתרה בקריאה אחת בלבד, אלא רק בעיון מדוקדק בכתוב. וממילא אינך צריך לדרוש או לבקש שיקרא פעמיים ושלוש ושחלילה לו להסתפק בקריאה אחת בלבד.

אשר לעשיות הממשיות בלימוד פרקנו: בגלל אופיו הדרמתי תוכל דרך משל להטיל על התלמיד למצוא מי הם המדברים השונים בפסוקים אלה, מה תחום הדברים המושמים בפיהם (מה המלה הראשונה והאחרונה)? אל מי מופנים הדברים המובאים כדיבור ישיר? כיצד הם מובאים בפרקנו: ברציפות או לסירוגין? בתחילת הפרק או באמצעיתו או בסופו? איך מקשר הנביא בין הדברים המובאים כדיבור ישיר? וכיצד באלה – כולם תפקידים לא קשים לתלמיד בינוני.

וזכור: אין תכלית העבודה הזאת מציאת התשובות הנכונות, אלא החיפוש אחריהן, עצם העיסוק בפרק ובפסוקיו. חיפוש זה אמנם מצריך קריאה פעמים אחדות, שהרי לא תמיד באה כאן לפני הדיבור הישיר המסגרת המקראית הרגילה של "ויאמר פלוני". לכן בוודאי יבינו כולם שהפסוקים טו ו-טז תשובה הם לדברי רחל שלא הובאו כדיבור ישיר, אך לא כולם יבינו שבפסוק יט הוא דיבור ה' עם עצמו אחרי שמיעת דברי אפרים ב-יז וב-יח. ובוודאי רק מיעוט קטן – ואולי אף זה לא – יבינו שבפסוק ב חציו הראשון הוא דברי כנסת ישראל, וחציו השני תשובת הקב"ה.

ואין העובדה, שהתלמידים לא מצאו, כשלון של המורה או הוכחה שהדרישה לא היתה במקומה, כי כאמור: עצם החיפוש היה תכליתנו, ואם תראה לתלמידך אחרי חיפושיו את אשר לא מצא, תהיה שמיעתו אחרת מאשר אם היית ממציא לו את אשר לא חיפש כלל.

ועתה יפתח השיעור לא בבדיקת העבודה שהוכנה בבית, כי אם בקריאת המורה את כל ההפטרה; אולם עתה ישמיע לאזניהם כבר פסוקים המוכרים להם במעט.

אחרי הקריאה יביאו עתה התלמידים לפני המורה מתוצאות עבודתם. יתברר שנוסף על דברי הנביא (ואל תכחין בין דבר ה' ודבר הנביא כאן, כי השליח ידבר

13 לא יתכן מצב כזה בכיתה י"א או י"ב בארץ, שהרי פרק זה כבר נלמד לראשונה בכיתה ז' של ביה"ס היסודי ונלמד שנית בט' או ב" בתוכן. אבל בחו"ל עם מיעוט לימוד נביאים אחרונים, אפילו בב"ס יומי עברי יתכן דבר כזה.

לעתים מרובות בלשון שולחו) מובאים בפרקנו דבריהם של כנסת ישראל, של "הנוצרים" הקוראים לעלייה לרגל, של "הגויים" ויושבי איים רחוקים ושל אפרים. יתברר בשיחה מה מקומו של כל אחד ומה ההקשר שבו באו דבריו.

בתוך דיון זה מבליעים אנו פירושי מלים בודדות זרות לתלמיד¹⁴. אמרתי "מבליעים", כי אין לימוד חסר-טעם ותועלת יותר, העלול להשניא את המקרא על לומדיו, מאשר לימוד "המלים הקשות" בנפרד מלימוד הפרק בהסברת שורה שלמה של מלים זרות באופן מלוני מבלי שידע התלמיד מה תפקידן בטקסט ולשם מה באו!

בתוך בירור השאלות האלה: מי המדברים? אל מי ועל מי הם מדברים, כלומר: אל מי הם פונים בנוכח ועל מי מדברים בגוף נסתר? – יקראו פסוקים שונים מתוך הפרק. אחד ידגים דבריו על-ידי פסוק, שני יביא הוכחה לדעתו מפסוק אחר, בינתיים נשמעים פסוקי פרקנו בכיתה גם פה גם שם פעמים רבות; עדיין לא יהיו שגורים בפיהם, אך בינתיים נעשים הם קרובים לכם. אבל כל זה אינו עוד לימוד ממשי של פרקנו. ואין שאלות אלה אלא אמצעי "כדי להכנס עמהם בדברים". אחרי שנקראו פסוקים בודדים ומפוזרים בפרק, תבוא שוב קריאה של הפרק כולו כדי לכנס את פזוריו. עתה יתחיל לימוד שיטתי של הפרק, וכאן יש שוב להקדים הערה עקרונית שכוחה יפה לגבי כל פרק במקרא.

משתי סכנות עליך להיזהר בבואך לפרש פרק כסידרו: (א) הסכנה שתלמד כל פסוק בפני עצמו במנותק מהקשרו, עד שמרוב עיסוק בפסוקים בודדים לא תיראה הנבואה כולה ומרוב השתקעות בפרטים יאבד הכלל; (ב) הסכנה שבבואך לפרש את הפסוקים תתן פרפרזה לפסוק ועל ידי כך תתרגם אותו מלשונו ללשון של עברית "קלה", היינו תפרק אותו מצורתו שניתנה לו, שהיא איננה רק לבוש לדבר הנביא, לא קליפה לגר-עין, אלא היא גם עצם מהותו, והנוגע בה נוגע בבבת עינו של הכתוב. העתק הפסוק מסדר תיבותיו, מניביו, מתמונותיו ודימויו, מלשון קצרה או כפולה ללשון אחרת, למבנה משפט אחר, למבחר מלים אחר – אינו פירוש, אינו עזרה לטעימת טעמו של הפסוק, להבנה אמיתית, אלא היא "תחליף" קלוש. וכזה מחנכים את הלומד לחשוב, שמבחר המלים וסידורן ללשון פיגורטיבית ודמויה וחזרה על מלים או על פסוקים וכד' אינם אלא תשמישי נוי לדברי נבואה, ואם תוותר על כל אלה, לא ישתנה ממהות הנבואה דבר – ואין לך טעות גדולה מזו¹⁵.

כדי להימנע מן הסכנה הראשונה ניתן לתלמידים התפקיד הראשון, הדורש הסתכלות בפרק כולו – אם כי הסתכלות שטחית.

ועתה בבואנו לפרשו פסוק פסוק, שוב נעמיד לפניהם שאלה הדורשת לראות את הפרק בשלימותו. והיא: כיצד מתואר יחס ה' לעמו בפרקנו או כיצד הולך הוא ומשתנה מפסוק א' עד פסוק י"ט?

והתלמידים יעינו שוב בפסוקים לאור שאלה כללית זו שנשאלה וירשמו את התרשמויותיהם. עדיין לא נדבר בהם, אלא נשאירם לסוף שיעורנו, כי עכשיו הגיעה שעתם של פירושי שני הפסוקים הראשונים, אשר ראינו כמה קשים הם. שתי דרכים לפניך בבואך לפרש פסוקים שדעות המפרשים מחולקות בהם:

¹⁴ דרכי הוראת "המלים הקשות" בנביאים אחרונים ובכתובים (בתורה ובג'ר אין השאלה כאובה כל כך) מצריכות תחבולות רבות ומגוונות, כדי שלא יאפיל עיסוק זה על זהרו של הכתוב, אך לא כאן המקום לעסוק בשאלה זו במלוא היקפה.

¹⁵ דברים חשובים בעניין זה תמצא בספרו של מ' ויס "מקרא כדמותו", 19–22.

א. יכול אתה להביא את הדעות השונות לפנייהם (אם בלשון המפרשים עצמם, אם במסירת דבריהם – הדבר תלוי ברמת הכיתה) ולהזמין לדון ולשקול בהבדלים במעלותיהם ובחולשותיהם של הפירושים מבחינת דקדוק הלשון, מבחינת ההקשר המצומצם של הפסוקים הקרובים וההקשר הרחב של החטיבה כולה, מבחינת הלך-הרוח הנסוך על סני הדברים וכו'. והכיתה מתחלקת מיד למחנות, וכל אחת נאחזת באחת מן הדעות ומשתדלת להביא סמוכין מן הכתוב ומן ההגיון הפנימי¹⁶.

ב. יכול המורה להחליט על דעת עצמו איזה מן הפירושים נראה לו ולהביא רק דעה זו לכיתתו מבלי להראות לתלמידים את האפשרויות האחרות להבנת הפסוק.

ברור שכל אחת מן הדרכים טובה למטרה אחרת. מטרת הדרך הראשונה הוא להרגיל את התלמידים לשקול, ללבן בעייה פרשנית, לבדוק אחר דעה מתוך עיון מדוקדק בכתוב. לא לימוד הפסוק כשלעצמו הוא כאן המטרה העיקרית, אלא הרחבת דעתו של התלמיד, הקניית דרכי לימוד ודרכי חשיבה. ודרך אנב ובלי משים תושג גם מטרה אחרת – חשובה מן הראשונה – והיא הרמת קרנם של הכתובים בעיני התלמידים. ומתוך העיסוק האינטנסיבי בהם אולי גם תצמח ראשית אהבה אליהם.

מטרת הדרך השנייה היא לימוד הפסוק עצמו, חיסכון בזמן, וקיצור הדרך לקראת עניינים החשובים אולי יותר במקרים מסויימים מאשר התעסקות ממושכת בפסוק הנידון. הכל לפי העניין והכיתה והמטרה שהשעה צריכה לה.

כבר הזכרנו בחלק השני של עיוננו זה, שלא נעסוק בשאלת גלות שומרון או גולי ירושלים, אך עדיין לא הכרענו בשאלה הקודמת לה, האם מציאת חן במדבר של עם שרידי חרב הוא זכרון קדומים ליוצאי-מצרים או נבואת נחמה ועידוד לעתיד לבוא לשבי-גולה? ואם כי אין בדעתי בזה לכוף עליך דעות פרשניות, והדבר ניתן לשיקולך, בכל זאת אחווה כאן דעתי: על אף דעתם של כמה פרשנים הן משלנו, הן משל אומות העולם, נראה לנו – בעיקר מטעמי ההקשר – כדעת האומרים: לא זכר קדומים לפנינו אלא הבטחה, עידוד ליושבי גולה בזמנו של הנביא (וממילא לכל יושבי גלויות). ואם בכל זאת לא נוכל להתעלם מן האסו-ציאציות של יציאת מצרים, הנגרמות לנו על ידי לשון הכתוב – לא נאמר שהדבר "מקרה" הוא, או שזו טעות אופטית מצדנו, אלא נאמר שכל גאולה עתידה היא מעין חזרה – חזרה מורחבת ומוגברת¹⁷ – אך בכל זאת חזרה היא, ויציאת מצרים אב היא לכולן, ומכאן הדמיון בלשון, ולכן רמזי הלשון, על כן האסוציאציות ליציאת מצרים – מדי ידבר הנביא על גאולה עתידה.

לגבי פסוק ב: אל תתן הסברים, אל תתרגם את הפסוק על שלושת משפטיו הקצרים (של ארבע ושל שלוש מלים) לדיבורים מרובים המשטיחים את עומקו, אלא כתוב את אחת-עשרה המלים על הלוח, בשתי שורות מקבילות

מרחוק ה' נראה לי

ואהבת עולם אהבתיך על-כן משכתיך חסד.

¹⁶ בדרך הראשונה דנתי בפרוטרוט במאמרי: להוראת התנ"ך בכיתות הגבוהות, המתפרסם אף הוא בהוברת זו.

¹⁷ "ולא-יאמר עוד חי-ה' אשר העלה את-בני ישראל מארץ מצרים. כי אם-חי-ה' אשר העלה את-בני ישראל מארץ צפון ומכל הארצות" (ירמיה טז, יד-טו וגם שם כג, ז-ח). ועוד: "לא כברית אשר כרתי... ביום החזיקי בידם להוציאם מארץ מצרים... כי זאת הברית אשר אכרת... אחרי הימים ההם..." (בפרקנו פסוקים לא-לב).

ודרוש מן התלמידים לפסק אותן בסימני פיסוק שלנו כיום. ואם יפסקו את פסוקך כרשום פה, הרי הבינו:

— "מרחוק ה' נראה לי"

— "ואהבת עולם אהבתיך..."

ואולם אחרי הבנה פורמלית זו לא נעזוב את הפסוק, אלא נשתהה קצת בהתבוננות באותו ביטוי "המלא על כל גדותיו" רגשי-קודש: "ואהבת עולם אהבתיך", אהבה שהיא מעולם ועד עולם.

ואם יש שהות למורה, ותלמידיו יודעי תפילה הם, יזכיר להם את ברכות קריאת-שמע של שחרית וערבית וישהה קצת על ההבדל בין הביטויים "אהבה רבה" ו"אהבת עולם" ויועילו לו דברי סדר אליהו רבה פרק ו:

משכני אחריו נרוצה-הביאני המלך חדריו. זוהי כנסת ישראל שנמשכה אחר הקב"ה, שני "מרחוק ה' נראה לי" (פירושו – קובלת כנסת ישראל: כבר ארכו מאד הימים שנראית לי, ומאז אני בהסתר פנים. וישיב לה הקב"ה): "ואהבת עולם אהבתיך, על כן משכתיך חסד" – "אהבה רבה" לא נאמר (אילו נאמר אהבה רבה – כבר יכולת לחשוב שנפסקה) אלא "אהבת עולם אהבתיך". שמא תאמר: אהבת הקב"ה שלוש שנים או אהבת עשר שנים או אהבת מאה שנה? לכן נאמר "אהבת עולם אהבתיך". (ובנוסף ספרד פותחת הברכה "אהבת עולם" גם בערבית וגם בשחרית).

המדרש מפרש את דברי ישראל ואת דברי ה' כאנטיתזה: טענה, קובלנה מצד ישראל, ארגעה ונחמה מצד ה'; אך ייתכן לפרש את שניהם לא כדיבורים מנוגדים, אלא כדיבורים משלימים זה את זה. כנסת ישראל רואה את הקב"ה בא מרחקים (ולפי פירוש זה "מרחוק" אינו מרחק זמני אלא מקומי) ומתקרב לאט לאט וה' מכריז על קירבתו אליהם שהיתה ותהיה לעולמים. וכדברי שד"ל (אם כי לא אקבל את דעתו, שהמדבר הוא הנביא ולא כנסת ישראל, בגלל לשון נקבה שבמלה "אהבתיך"):

אני רואה את ה' בא ממקום רחוק... את ה' בא מארצות הגלות להשיב ישראל לארץ-צם. והנביא מצייר את ה' מדבר עם האומה אשר אהב דברי אהבה, ובכלל דבריו אומר לה: "ואהבת עולם אהבתיך...". והסתכל בויו שבתחילת הדיבור, כי גרמו בה, כי כמה מאמרים אחרים של אהבה וחסד דיבר ה' לאומה מלבד הכתובים כאן, אלא שהנביא לא שמע רק סוף הדברים, אחר שנתקרב אליו ה' וישראל השבים ארצה מארץ רחוקה.

שני הפסוקים הבאים אינם מצריכים פירושים מרובים, אך למען יתנגנו בלב התלמידים, טוב להשתמש בתחבולה פשוטה. כתבם על הלוח בצורה כזאת:

עוד אבנך ונבנית בתולת ישראל
עוד תעדי תפיך ויצאת במחול משחקים
עוד תטעי כרמים בהרי שמרון
נטעו נטעים וחללו.

והזמן שלושה תלמידים שיקראו כל אחד מהם את אחד משלושת המשפטים הפותחים ב"עוד", והכיתה כולה כמקהלה תסיים בחלק הרביעי – למען לא רק יבינו את האנפורה, אלא בעיניהם יראוה ובקולם ישמיעוה ובאזניהם ישמעוה.

ואחרי שישביעו חושיהם, אולי יוכלו גם להביע באופן מושגי, מה משמעותה של אנפורה זו.

תפנה תשומת לב תלמידיך ל"עוד" זה שבתחילת המשפט מול "עוד" שבסיומי הפסוקים יא ו-יט, נראה שהראשון יכול לפני פעולה שנפסקה בהווה ועוד תחודש בעתיד, ואילו השני יעיד על פעולה הנמשכת מן העבר ותלך ותימשך עוד בעתיד.

למען יובן סוף הפסוק "נטעו נטעים וחללו", תוכל לקרוא אתם בדברים כ, ו: "פן-ימות במלחמה ואיש אחר יחללנו" ובפרק כח, ל בתוכחה: "כרם תטע ולא תחללנו" וכניגוד לפסוקים אלה תעמיד את ישעיהו סב, ה-ט: "נשבע ה' בימינו... אם-אתן את-דגנך עוד מאכל לאיביך ואם-ישתו בני-נכר תירושך אשר יגעת בו. כי מאספיו יאכלהו והללו את-ה', ומקבציו ישתהו בחצרות קדשי" 18.

ואחרי שטיילנו על פני מקומות שונים במקרא ניתן לתלמידים הזדמנות לשוב ולהתרכז בפרקנו, וכדי להינצל מן הסכנה של פיצול הגבואה לפסוקים נאמר להם: "מעתה חילקו את הפסוקים הבאים החל מפסוק ז עד סוף ההפטרה לבתים – בכתב!" (ויהא עתה כל אחד יושב על ספרו וקורא את הפרק כולו 19 בקריאה דמומה).

בדרך כלל תטיל את התפקיד של חלוקת הפרק בתחילת לימודו. אך כאן מתאימה הדרישה לחלוקת הפרק דווקא לאחר שגמרנו את עיונו בארבעת הפסוקים הראשונים, כי על ידי כך תוכל לבדוק, אם הבינו תלמידיך שפסוק ה אחרון הוא לבית ראשון, ולא ראשון לבית שני. אם הבינו, ידעו גם לנמק חלוקתם: הבניין והשמחה בתופים ובמחולות והיבול הטוב אינם סוף ותכלית גאולתם, אלא קרבת ה' היא התכלית, והיא מסומלת כאן בקריאה לעלייה לרגל. לאמור: לא רק לבתיהם ("עוד אבנך ונבנית") ישובו, ולא רק אל כרמיהם ("עוד תטעי כרמים") אלא ישובו "אל ה' אלהינו".

ומכאן והלאה אין כל קושי בחלוקה ואין כמעט יכולת לטעות 20: ו-ח; ט-יג; יד-טז; יז-יט; בשלושה מן הבתים יכירו עפ"י סימן חיצוני, עפ"י הסיום של "נאם-ה". ובבית הראשון על פי המשפט המסכם את היחס בין ה' לעמו או את יחס האב לבן הבכור.

18 ואין הפרש אם תפרש "וחללו" כפירושו הראשון של הרמב"ן בדברים כ, ו "כי המנהג בכרם בבוא תבואתו, שיחולו שם (בו יצאו במחול) וילכו בחלילים", (וכן חזקוני וראב"ע שם: "לשון חלילים, וכבר היה מנהגם לחול בכרמים כמו שמצינו בבנות שילה וכן "נטעו בוטעים וחללו"), – או אם תפרשו כפירושו השני של הרמב"ן וכרש"י שלא עשאו תולין והוא הפדיון.

19 הטלת עבודה שתוקה באמצע השיעור ברכה רבה בה. הדיון והוויכוח והשיחה הלימודית – אפילו יהוי ערים וחיים – לעולם אינם משתפים את כל התלמידים; השתתפות מחצית הכיתה באופן פעיל בדיון היא מצב טוב מאד ונדיר. גם אין המתח של דיון בע"פ נמשך שעה שלמה. לאט לאט פונים התלמידים לצדדים, המחשבות נודדות, המבט נעשה בוהה, אתדים עוד משוחחים ועוקבים אחרי דברי המורה – הרוב כבר החל להזות. ואם עתה תטיל עליהם לפתור בעייה מסויימת בכתב, יתרכזו שוב כולם בעניין הנידון וכל התלמידים ישובו לספריהם ויתחילו לרשום את הנדרש מהם. רצוי שעבודה כזו לא תדרוש אלא כתיבת מלים מעטות, כדי שיוכל המורה במעוף עין לסקור את הנעשה, ושלא תפסיק את הדיון אלא לעשר דקות.

20 זה כמובן מוריד מערכו הלימודי של התרגיל. יש בדרך כלל להטיל תפקיד של חלוקה על תלמידים בכיתות גבוהות בפרקים שאין סימנים חיצוניים מעידים על התחלת הבית וסופו.

הנושא ישראל כבנו הבכור של ה' – אשר כל העמים בנוי – קובע ברכה לעצמו. יתכן שכבר הוקדש לו שיעור שלם בלימוד שמות פרק ד. יתכן שעמדו עליו בלימוד מתן תורה ברעיון "סגולה מכל העמים", – ויש לעמוד עליו במסגרת ההכנה לימים נוראים כשנלמד מזמור מו²¹. בפרקנו לא נעסוק בנושא זה, שהרי הוא עשוי "לבלוע" את כל שיעורנו, ואת כל דברי הנבואה.

אחרי שיציעו התלמידים את חלוקתם וינמקוה, יראה המורה את כל היופי והאור הנסוך על פני השיבה לארץ. ואולם על שני דברים צריכים התלמידים להקשות, – ואם אינם מקשים²² יעמידם המורה על כך – שיש כאן בתוך תיאור השיחה הכללי משהו דיסהרמוני. ואם עדיין לא ירגישו בזרותם של "עור ופסח" בתוך תיאור שטוף אור זה, תפנה אותם לישעיה לה, ה-ו: "אז תפקחנה עיני עורים ואזני חרשים תפתחנה. אז ידלג כאיל פסח ותרן לשון אלם". ועתה יבינו, שלא כך היא נבואתנו, לא על ריפויים של בעלי מום תדבר, כי אם על הימצאם בתוך קהל החוזרים. ומה נחמה בכך?

וכתשובה לשאלה זו תפנה את תשומת לבם לכך, שלא הגבורים ולא אנשי החיל בלבד, לא בחירי העם יזכו לשוב, אלא כדברי ישעיהו (ס, ד) "שאי-סביב עיניך וראי כלם נקבצו באו-לך". וראוי לכתוב על הלוח את הכתוב בדברים ל, ג-ד. (וכאן לפנינו הזדמנות לתת עבודת בית קלה וקשורה בענייני דיומא: "מה שנאמר כאן כהבטחה לעתיד, נאמר בתפילת מוסף כבקשה. מצא את המקום בתפילה").

ועכשיו יעמדו התלמידים לפני השאלה למשמעות הבכי הזה העולה מתוך גלי השמחה והרינה ויענו זה בכה וזה בכה: בכי של שמחה וגיל, בכי של צער על כל השנים שעברו בגלות ובצרות, בכי על אלה שלא זכו, בכי של בושה וחרטה על חטא שחטאו, מהי התשובה הנכונה? מתוך הדיון יתברר לתלמידים שאין לפתור חידת לבו של אדם כפתרון חידה מתימטית באורח חד-משמעי, שהרי יכולות להיות דמעות שמחה ותוגה וחרטה ובושה והכרת טובה מהולות כולן יחד. הלב המודע על חסדים עשוי להודות על שגותיו.

שאלה קשה מאשר משמעות הבכי היא השאלה למשמעות ה"תחנונים". כאן תלמד את תלמידיך דרכי פתרון משמעות הכתוב מתוך ניתוחו התחבירי. נכתוב את המשפטים המחברים בפסקנו על הלוח בצורה כזאת:

	יבאו	בבכי
אוליכם אל...	אובילם	ובתחנונים

²¹ ודברים חשובים ביותר ימצא המורה על מזמור זה ועל רעיון בכורתו של ישראל במאמר מ' וייס, פרק התקיעות, חוברת "אמנה", משרד החינוך – המתלקה לתרבות תורנית, ירושלים תשט"ז.

²² יותר חשוב בלימוד המקרא ובכל לימוד, שיידע התלמיד לשאול מעצמו מאשר שישנן תשובה שניתנה לו – שירגיש בקושי, שיהא ער לכל בליטה וזיו וחריג בכתוב, שיייתקל בכתוב ולא ירפרף עליו. אם שואלים התלמידים או אם מקבלים הם כל דבר תמוה בלי לתמוה – דבר זה תלוי רק בדרכי ההוראה, בחינוך לערנות, במידה שבה יודע המורה לרסן עצמו מפעילות יתירה ולהפעיל את תלמידיו. על חשיבות ההיתקלות בקושי, ההתעוררות לתמיהה כשלב ראשון בכל למידה, ואיתור הקושי או הצגת השאלה המדויקת כשלב שני בלמידה, הן בעבודה הפרשנית של טכסט, הן במדעי הטבע – ראה בספרים הבאים: Dewey: How we think. Kerschensteiner: Wesen u. Wert des naturwissenschaftlichen Unterrichts.

המבנה התחבירי של שני המשפטים הראשונים שווה: תיאור האופן – נושא – גשוא. אך זהותו של הנושא בשני המשפטים שונה. נושאו של משפט ראשון מי הוא? ישראל. של משפט שני? ה"אני" המדבר. ונראה לפי זה, שאת ה"תחנונים" אין לפרש – כדעת רבים – כתיאור האופן של פעולת ישראל, אלא כתיאור האופן של פעולת ה'. ועל כן נראה שיש לקבל את פירושו של רד"ק שענין "תחנונים" הוא חמלה ורחמים.²³

מבחינה דידיקטית שתי דרכים לפניך וכל אחת טובה במקומה ולשעתה, היינו טובה למטרה שהציב לו המורה לאותו שיעור בהתאם לצרכי אותה כיתה באותה שעה. ואלו הן: יכול אתה לומר לתלמידך: "כך וכך פירש רד"ק. התוכל למצוא סיוע לו מלשון הכתוב? הריני כותב לך את הפסוק על הלוח בהבלטת מבנהו התחבירי. ויכול אתה להפוך את הסדר ולומר: "הרי לפניך הכתוב על הלוח בכתיבה המשקפת את מבנהו התחבירי. התוכל לפי זה להסביר מה ענין ה"תחנונים" כאן? תחנונים של מי הם? ולא-חר שיביעו דעותיהם, תביא לפניכם את דברי הפרשנים כאישור לדבריהם וכהודאה שכיוונו לדעת גדולים.

וכדי להיחלץ שוב מסכנת התפוררות הפרק לפסוקים בודדים תדרוש מן התלמידים עתה לעיין עיון שקט בשני הבתים ו-ח; ט-יג, ולכתוב במלים מעטות מה ביניהם.²⁴ התשובה הרצויה כאן: "בדרך – בארץ". או "בהליכתם הביתה – בשובם לביתם". וכהוכחה לכך שזהו ההבדל בעניינם של שני הבתים תשמש השוואה בין שני פסוקים מחוץ שני הבתים. שני הפסוקים פותחים בקריאה להגדה ולהכרזה:

פסוק ו: (השמיעו הללו ואמרו) הושע ה' את-עמך.

פסוק י: (והגידו באיים... ואמרו...) כי-פדה ה' את-יעקב.

מה ביניהם? בראשון הפנייה לה' והיא בקשה בלשון צווי: עוד לא נסתיימה הישועה. בשני הפנייה היא לעולם ובלשון עבר: כבר בא הדבר, כבר פדה וגאל. ואם יתמזל מזלך²⁵, ויתעורר תלמיד לשאול (והיא שאלה שנשאלה לא אחת על-ידי חכמינו, וביותר גשאלה כשאלת התקפה ע"י מאמיני דת אחרת בימים קדומים)²⁶:

²³ רד"ק ד"ה ובתחנונים: ענין חמלה ורחמים כמו (יהושע יא, כ) "לבלתי היות להם תחינה"; (עזרא ט, ח) "היתה תחינה מאת ה' אלהינו" והדומים להם – ענין חמלה ורחמים.

²⁴ הדרישה שתשובה כזו תינתן במלים ספורות חשובה היא ביותר, בגלל הסכנה השנייה שדיברנו עליה לעיל. אם לא נעמוד על כך, שיינתן הבדל בין שני קטעים או בין שתי גבואות בשתיים-שלוש מלים בלבד, נגרום בעצמנו לאותה פרפרזה טפלה, לאותה הפיכה של שירה נהדרת לפרוזה קלושה, אשר כביכול אומרת היא "אותו דבר" במלים אחרות, ולאמיתו של דבר אין היא כלל וכלל "אותו דבר".

²⁵ אם לא תתעורר השאלה אצל התלמידים, אל תעמידה לפניכם ואל תיכנס לענין זה. ובמקרה זה אל תהיה כמי שנותן רפואה למי שאינו מרגיש במכה.

²⁶ ראה דברי אברבנאל בהקדמתו לתוכחה בבחקותי: "למה זה היו יעודי התורה ושכרה כולם דברים גשמיים שזכרו בברית הזו, ולא יעדה בשלמות הנפש... ושכר הנחמה אחר המות באשר הוא סוף כל האדם והצלחתו האמתית. וכבר שות שמו האויבים עם הכתוב הזה וכחשו היות לישראל שכר גפשי אחר המות!"

ובדומה לזה שואל ר' יצחק עראמה בספרו "עקדת יצחק" פ' בחקותי: "בעלי הדתות המאמינים בשכר ועונש מאת ה' לעושי רצונו ומכעיסיו ישיגו על תורתנו: אחר שהשכר הרוחני הוא העיקר המכוון מהתורה, איך שתקה התורה ממנו ויעדה השכר הגופני הכלה ואבד ושמתהו לתכלית לאנשים במעשים התוריים?"

ואחריהם ר' יוסף אלבו ב"ספר העיקרים" מאמר ד פרק לט: "הספק אשר לא סרו הראשונים והאחר-

"וכי טוב ה' אשר אליו יבואו בימים הטובים ההם אינו אלא טוב ארצי של דגן ותי-
רוש ויצהר ובני צאן ובקר? וכי זהו סוף ותכלית כל מאוויי הנפש הכמהה לגאולה
ולפדות?".

וכאן עלינו לחרוג בעל כרחנו ממסגרת ההפטרה ולהראות את שני מיני הטוב
המוכטחים בנבואה זו: בתחילת הנבואה הטוב הארצי, אשר לעולם אין המקרא
מזלזל בו, מתנות שדה וכרם הן מברכותיו בכל מקום, ובסוף הנבואה הטוב אשר
אין טוב למעלה הימנו (פסוק לג): "ולא ילמדו עוד איש את-רעהו ואיש את-אחיו
לאמר דעו את-ה', כי כולם ידעו אותי למקטנם ועד-גדולם".

ואם הכיתה היא אינטליגנטית, אפשר אולי להרחיב את הדיבור – וכאן תדבר
אליהם ישירות – , תסביר שאין במקרא אותה חלוקה ערכית הידועה לנו מספרי
מוסר מאוחרים, אותה ההבחנה בין גוף לנשמה, בין טוב ארצי, גופני, מעוט-ערך
ובזוי – ובין טוב שמימי-רוחני אשר רק הוא בעל ערך. לא כך הוא במקרא. כאן כל
דגן ותירוש ויצהר ומעינות ותהומות יוצאים בבקעה ובהר – ערכם רב מאד, אם
רואה האדם אותם "כטוב ה'", כמתנת-יה, כי אז הם מעבר למציאותם הקונקרטי
גם ביטוי לברכת ה' ולקרבתו – ואיך יוכלו להיות הכל ורעות רוח?

ונשוב אל פסוקנו: המים – הנכס היקר הזה, המשמש כמשמעו וכסמלו להבעת
כל מרענן ונותן חיות, הופיעו בסוף הבית הקודם כמלווים את העולים; כאן במקומנו
תוצאותיו הברוכות של שפע המים לפנינו: הטוב החקלאי הזה של דגן ותירוש ויצהר
הידוע לנו מתוך קריאת-שמע – אותו טוב עומד כאן מול השבים והנוהרים אליו
(רש"י: "יאספו כמו נהר"). והנה משתלטת התמונה העומדת מולם כל כך, עד שהנפש
עצמה הופכת לטוב כזה, והיא עצמה תהיה "כגן רוה" – תמונה הנוגדת את כל אימי
הבצורת "שמים כברזל והארץ כנחושה" – כאן הנפש עצמה כל תלמיה רוו. כאן
ברכת המים המחיים ומרווים אינה עוד לצידם, על ידם, ממולם, אלא בתוך תוכם.

ונעבור עתה לבית המדבר על רחל אמנו הבוכיה. מה קשר בין פסוקים אלה
לקודמיהם? מה לנהי ולבכי לאחר תיאור השמחה והרננה?

אמנם יש אומרים שבאמת אין כל קשר בין הפסוקים, וזו נבואה נפרדת ואינה
כלל המשכו של הבית הקודם. אך גדמה לי, שאלה הקובעים שלא יוכלו פסוקי קינת
רחל לבוא כהמשכם של הפסוקים הקודמים, שוכחים שאין לפנינו לא דין וחשבון
ענייני, ולא סיפור היסטורי, ולא מסה הערוכה שלבים-שלבים בסדר עיוני או
כרונולוגי, ואין דרישתם לסדר הגיוני או שיטתי או כרונולוגי דרישה לגיטימית. כי
זה מדרכי השירה: להחדיר את האכל של העבר וההווה לתוך תמונת העתיד המקווה,
אשר בו יהפך האכל לששון והיגון לשמחה. ויתכן מאד, שהגורם לחזרה אל העצב,
אל הבכי על בנים שגלו, לאחר תיאור שמחת השיבה – הוא בקשר האסוציאטיבי
לבכיים של השבים. בכי זה, ששמחה ועצב מהולים בו, הוא שמעלה את זכר הבכי
ההוא – אם כי יש פסוקים המפרידים ביניהם. ויותר גראה לי שהמלים "ולא יוסיפו"

רונים מלספק בו והוא: למה לא נזכר בתורה היעוד הרוחני בפירוש, כמו שנזכרו היעודים הגשמיים?...
והיותר קשה בכל זה הוא: כי אתר שלא הזכיר היעודים הרוחניים, שהם עיקר השכר, למה הזכיר היעודים
הגשמיים שאינם עיקר השכר?

לדאבה עוד" ²⁷ הן הן שגרמו לקשר עם הבא, כי יותר משהן שוללות את הדאבה של מכאן ולהבא, הרבה יותר הן מעלות את זכר הדאבה של עד עכשיו. וכבר לימדנו ל"א שטר אוס להרגיש בכוחו של ה"לא" השירי, שיותר משהוא מרחיק את המשולל, הוא מעלה אותו בתודעה ²⁸. ודאבה חודרת אף דרך הפסוקים הבאים (וגם שם מועלים זכר "אבלם ויגונם") עד לשמיעת קולה של רחל.

ומקישורם של הפסוקים יש לעבור להסתכלות בפרק עצמו. ואל איחור שמו של בעל הקול והבכי בפסוק: "קול ברמה נשמע, נהי בכי תמרורים – רחל מבכה על-בניה". ודוק: תחילה גשמע קול, לאחר זה מתברר שאינו אלא קול של בכי ונהי, ורק עתה כאילו הוטר הלוט, או כאילו הלכת בעיקבות הקול והתקרבת אליו עד עמדך מול הבוכה עצמו: רחל מבכה על בניה (ודומה לזה בירמיה ג, כא וכן ד, לא: התבהרות אטית של התמונה אחרי אשר בתחילה רק הקול יישמע). ואחר התברר זהות הבוכה מתבררת גם סיבת הבכי ומשמעותו.

וכאן הגיע תורו של השימוש באגדת חז"ל כעזרה להקניית הפסוק. ולכך הערה עקרונית:

מדרשי חז"ל שונים מאד זה מזה בצורתם הספרותית, בזיקתם לפסוק, בתכליתם. יש כאלה השוברים לרסיסים את מבנהו התחבירי של הפסוק ובונים מן הרסיסים של עולם חרב זה עולם חדש ומופלא (מה שמכנה פרופ' יצחק היינמן ז"ל בספרו "דרכי האגדה" "שבירת הלוגוס") – והם יפים ונפלאים גם בכוח ההפתעה הנרמת – אך אין הם עוזר ללימוד הפסוק, אשר בכוונה התרחקו ממנו. ויש שאינם נוגדים כלל את לשון הפסוק והם הולמים את סדר תיבותיו ואת מבנהו התחבירי, אך נוגדים הם את הפסוקים הבאים לפניו ולאחריו או אינם משתבצים בתוך הקשרם. הם טובים ויפים ומאירים את הפסוק המבודד והמנותק מהקשרו באור חדש לא ראינוהו; אך גם אלה אינם טובים כעזר ללומד המקרא, הרוצה להבין כל פסוק בתוך מסגרתו ומתוך הקשרו כחלק אורגני של גבואה שלמה. ואולם יש מדרשים אשר מתחילת בריאתם לא נאמרו אלא לשרת את הוראת הפרשה, הסיפור הנבואי, ולהעמיק לראות את הנאמר בשיטין ובין השיטין, וביחוד לעזור לקורא להשלים בדמיונו את לשונו הקצרה המצומצמת, המופנמת ומכור-נסת כולה, הנעדרת לעתים אביזרי נוי ומתנזרת מאמצעים ריטוריים רבים לעורר רגשי השומע – ע"י סיפור קטן אנקדוטי, על ידי משל, ע"י דו-שיח, העושים את המופשט למוחשי, את הסתמי למיוחד, את הכללי לאינטימי. ואגדות אלה הן האמצעי הטוב להוראת המקרא, בייחוד כשמעוניין אתה לא רק בהבנה מושגית, אלא גם בהזדהות רגשית.

המוטיב של רחל אמנו המתאבלת, הטוענת כלפי הקב"ה – ואשר היא, ודווקא היא בטענותיה, באבלה וביגונה קורעת את רוע הגזרה – חוזר בצורות שונות במד-רשינו. יכול אתה לקחתו מן הפתיחה של איכה רבה (פתיחה כד בסוף) ²⁹, המביאה

²⁷ ועיין בנאמר לעיל על "עוד" שבסוף הפסוק.

²⁸ "בדיבור שאינו שירי באה השלילה להרחיק מושג מסויים, להכתישו, ועל ידי כך לפנות דרך למושג המחוייב. השלילה שבשיר מעמידה את המושג המשולל מול המושג המחוייב בגופו של השיר כחלק לא נפרד ממנו... לו ביקש המשורר למסור... (את החיובי) שבתוכן המלים כפשוטו ההגיוני גם בדמותו האמנותית של השיר, היה עליו להמנע מלהזכיר (את המשולל), כי בשלילתו אין הוא מרחיקו מדרכו, כדרך הדיבור שאינו שירי, אדרבא, הוא מעורר בנו את זכרו (של המשולל) ומחזק את הזכר הזה בדמיונו שלא ישכח" ("בדרכי הספרות", מוסד ביאליק, ירושלים תשי"ט, "פרקי תהלים", ע' 74).

²⁹ ואם נות לך יותר, קחנו מספר האגדה של ביאליק-רבניצקי, חלק ראשון, פרק ז, סעיף ו: אבל האבות.

בצורה דרמטית את טענותיו של כל אחד מן האבות – ולא הועילו, עד שקפצה רחל אמנו וטענה טענותיה והקב"ה מקבל דבריה ועונה לה בפסוקים טו–טז מפרקנו.

ויכול אתה לקחת את המדרש על תכלית מקום קבורתה של רחל המבודד, שלא במערת המכפלה, המובא בבראשית רבה (פרשה פב, י) או בלשון מפורטת יותר בפסיקתא רבתי פרק ג (יא) או – ונדמה לי שהוא הטוב ביותר – בלשונו של רש"י לבראשית מח, ז ד"ה ואני בבואי, והם מסתיימים שם בפסוקי פרקנו טו–טז.

רצוי שקריאת האגדה או האגדות תבוא בסוף השיעור וכסיומו, לכל יבואו דיבורים והסברים ויטשטשו את הרושם אשר נוצר. (אגדות ספונות רגשות כאלה הן מן הטכסטים אשר הניתוח עלול "להמיתם"). ואין בכך עיוות דידקטי, אם נסיים את שיעורנו שלא עם סיום הבית, כי בכל אופן עלינו לפתוח את השיעור הבא בקריאה – אם לא של הפרק כולו, לפחות של הבית הזה, החל בפסוק יד.

ועדיין לא יצאנו חובת הפסוקים טו–טז, תשובת ה', כי יש עוד לעמוד על מהותה של "הפעולה" שלה יש שכר. והנה שלוש דעות:

ר ד"ק : לפעולת בניך שסבלו הגלות כמה שנים, ולא שכחו את שמי ולא עברו על בריתי.

א ב ר ב נ א ל : הפעולה היא הבכי והנהי שעתה על בניה.

ה כ ו ר מ (וכן רבים מחכמי אוה"ע): הפעולה היא שטיפחה וגידלה בניה וסבלה עליהם כל צער גידול בנים.

הפעם איעצך ללכת בדרך זו שדחינוה בפעמים הקודמות: לא תבחר לך את אחד הפירושים אלא תציע שלושתם לפני תלמידך, כדי שיבחרו מתוך שיקול הדעת איזה מהם הקרוב ביותר לפשוטו של מקרא.

נראה לי, שכאן כדאי ללכת בדרך זו, מפני שיש בה אפשרות – והיא לא רחוקה – להגיע על ידי שיקול נכון לדעה הסבירה ביותר:

ושים לב: תלמידים בדרך כלל אינם נתפשים לפירוש ע"פ בדיקה זהירה של מידת התאמתו לכתוב, אלא נוטים הם להיתפש באופן ספונטני לפירוש היפה כשל עצמו, מבלי לשאול עצמם, האם דבר יפה זה הוא הוא באמת אשר אליו כיוון הכתוב. אבל על פי איזה חוק פסיכולוגי (והוא שייך לדרכיה של מה שקרוי היום דינמיקה קבוצתית), השורר בתוך קבוצה העושה שיקול רעיוני במשותף, תתעורר תמיד לכל דעה הנאמרת על-ידי ראובן התנגדות מצד שמעון, וככל שאין ראובן עשוי לראות את חולשת הפירוש שבחר בו ספונטנית, כן חריף הוא לראות את חולשת הפירוש שבחר בו שמעון – וכן להיפך. ומיניה וביה יקום וויכוח ויתלבנו הדברים. ואתה המורה רשאי כמובן להיכנס לוויכוח, אך השתדל לדחות את חוות דעתך עד אשר ירד קצב הוויכוח בין התלמידים לבין עצמם, כאשר יתחילו התלמידים לחזור על טענות וטענות-נגד שכבר הושמעו בכיתה.

וזה השיקול: לפי פירושו של רד"ק עלינו לוותר במהירות על תמונת האם הבוכיה ולקפץ מן הסמל אל המסומל, מרחל אל בניה אשר שמרו אמונים וכו'. ואין זה נראה, שהרי גם בפסוק הבא, בדברי ה', עדיין יש התייחסות לאם ופנייה אליה ולא לבניה. לפי הפירוש האחרון אמנם אין התמונה נפגמת, ואדרבא, יפה זכר צער גידול בנים לאם המבכה בניה בבחינת "אשר טפחתי ורכיתי אויבי כלם", אך אין

פירוש זה נצמד יפה לדברי הפסוקים, כי לא נזכר ולא נרמז עניין גידול הכנים בפסוק, ואין רחל מופיעה כאן כמחנכת ומגדלת את בניה, כי אם רק כמתאבלת וממררת בכי. לכן נראה שרק פירושו של אברכנאל ל"פעולתה" הוא המעוגן בלשון הפסוק.

ייתכן שנגד פירוש זה תישמע דעה בכיתה: האם באמת אפשר להעלות על הדעת שהבכי והנהי ייוחס להם ערך של "פעולה"? (והלוואי שתישאל השאלה ושתקום התנגדות)³⁰. אז תינתן לך הזדמנות טובה – ואם אינך רוצה להפסיק את רציפות הפרק, תדחה תשובתך לשיעור הבא – להסביר מה כוחו ומה עוצמתו של אבל אומה על חורבנה, של אי-השלמה, של "מאנה להנחם"; הלא היא – אי-השלמה זו – כבר נושאת בחובה את התקווה לאחרייתה. וכן יש להבין את דברי חז"ל (תענית ל, ע"ב) "כל המתאבל על ירושלים זוכה ורואה בשמחתה" (ואם הנך גם מורה לספרות עברית, היעזר בביאליק "תיקון חצות"). (ואולי בכי זה של רחל הוא שהביא לבכיים השונה מבכיה של הקהל הגדול אשר ישוּבו הנה).

ומן האם אל הבן, אל הבית האחרון. שוב נשמע קול. ואולם לא כקולה של רחל, שהוא קול ללא מלים, הקול המדבר במלים מפורשות, והן רוויות דר-משמעות. יש במלה "יסרתני" מן הייסורים ומן המוסר, ושניהם קשורים בה זה בזה. אין במלת "יסר" (פרט למלכים א' יב, יא) גרימת צער ומכאובים לזולת, ללא תכלית וללא טובת מקבל הייסורים. היא פעולה גורמת צער על מנת להיטיב ולתקן. אשר על כן הנושא – המייסר – הוא כמעט תמיד במקרא ה', האב או המורה. הצורה "יסרתני ואוסר" – כבר הזכרנוה – היא צורה אהובה על ירמיהו: פעולה ותוצאתה בצידה גזורות מאותו שורש. אך האם הכוונה כאן לתוצאה אוטומטית שלא מרצון מקבל הפעולה ומתוך סבילות גמורה מצידו (כדוגמת "רפאני וארפא"), או האם הכוונה לשיתוף פעולה של הפועל והנפעל, כלומר: יסרתני וקיבלתי את הייסורים?

אך אם הפירוש הזה כולל גם: הבנתי למוסר הצפון בהם, יקשה להבין את המשכו של הפסוק: מהו הדימוי של "עגל לא למד"? הן אם הבנתי וקיבלתי מוסרך, שוב איני עגל לא לומד? הרגיש בזה רש"י ועל כן ניסה להפריד בין הדימוי ובין הפעולה הסמוכה בצידו ופירש: "והייתי בתחילה כעגל לא לומד, לכן חטאתי לך". אבל יותר נראים דברי רד"ק המשאיר את הדימוי כתיאור האופן לפעולות של "יסרתני ואוסר": "כעגל שלא לימדו אותו למשוך בעול, ולא למד עד שמכין אותו, ומרגילין אותו עד שילמד...".

ואולם האל ש"ך פתר סתירה זו בין "ואוסר" ובין הדימוי של "עגל לא לומד" על-ידי שהוא מפרש "ואוסר" כפעולה פסיבית לגמרי, שאין עמה התקדמות כלל: "לא לומד בעול וישימוהו עליו לחרוש ולמשוך בקרון, שהוא מסרב ומקפץ, וכל עוד שמכים אותו, עוד מתאמץ, מדלג ומקפץ ומתפוצץ, עד יוכה פעמים אין מספר והוא אינו מבין שלכך נוצר".

³⁰ מתוך נסיון רב-שנים אוכל לומר לך: הנכנס לכיתתו מתוך תקווה: "הלוואי שלא ישאלוני שאלה פלו-נית", ומתוך תפילה: "חס ושלום שלא תתעורר בעיה פלונית ואל יעמידוני מול טענה פלונית", מובטח לו שתפילתו תתקבל ומן השמיים יסייעוהו שכיתתו תישן שנת ישרים בלי שאלות ובלתי קושיות ובעיות. ואילו המורה המקווה: "הלוואי שיקומו או שיקום לפחות אחד וידרוש ממני עלבוננו של דבר א', ויקשה קושיה ב', ויצעק חמס על עניין ג', ויטען טענות נגד דברי בעניין ד'" – מובטח לו שבמשך זמן הנכו את כיתתו יתרבו המקשים והטענות והתובעים מן המורה: הב לנו הסברים ויישובים מדעתך או מדעת חכמים וגדולים שחשבו על כך – והשיעורים יהיו מאירים ושמחים.

ונראה לי פירושו, שהרי אפרים במחציתו הראשונה של פסוק זה (יז) עדיין אינו מדבר על מצב שבו הבין והשכיל, ורק בחציו השני של הפסוק מבקש הוא סיוע נוסף, כדי לחדול מהיות "עגל לא לומד": "השבני ואשובה כי אתה ה' אלהי".

ה ש י ב נ י ו א ש ו ב ה

שוב לפנינו אותה צורה של פועל בצורה אקטיבית ואחריו תוצאתו גזורה מאותו שורש. ואולם כאן אין ספק שאין התוצאה אוטומטית, שהפעולה געשית אקטיבית משני הצדדים. על תלמידינו להבין עניין זה, שהוא בעל חשיבות גדולה לתפישתנו הדתית: יכולת הברירה המוחלטת של האדם לחזור בו מדרכו מצד אחד, והיותו זקוק עם זה לעזרה מן השמיים שיסייעוהו לבתור בדרך זו של חזרה. כדי שיבינו הפרדוקס הזה, כתוב להם על הלוח שני צמדי פסוקים:

(דברים י, טז): "ומלתם את ערלת לבבכם".

(דברים ל, ו): "ומל ה' אלהיך את-לבבך"

וכן הצמד מתוך יחזקאל:

(יח, לא): "השליכו מעליכם את-כל-פשעיכם אשר פשעתם כם ועשו לכם לב חדש ורוח חדשה".

(לו, כו): "ונתתי לכם לב חדש ורוח חדשה אתן בקרבכם".

ועל התלמידים להבין כיצד יתקיימו אלה בצד אלה, ויבינו לשיתוף הפעולה. וייתכן שישאלו: איזהו הצעד הראשון? ויש לומר, שאין כאן פועל ונפעל או משיב ושב, אלא שניהם פועלים בהדדיות גמורה. ויפים לעניין זה דברי הרמב"ם בהלכות תשובה פרק ה הל' א—ב ופרק ו הל' ה. קראם לפני תלמידיך — הלא בהכנה לימי תשובה אנו עומדים:

אחרי שהסביר הרמב"ם שם בצורה החריפה ביותר בפרק ה את הבחירה החופשית המוחלטת שניתנה לאדם בעולם: "אם רצה להטות עצמו לדרך טובה ולהיות צדיק — הרשות (=היכולת) בידו, ואם רצה להטות עצמו לדרך רעה ולהיות רשע — הרשות בידו... ואין לו מי שיכפהו ולא גוזר עליו ולא מי שמושכו לאחד משני הדרכים — אלא הוא מעצמו ומדעתו נוטה לאיזו דרך שירצה", מביא הוא את הפסוקים הנראים כעומדים בסתירה לעצמאות הגמורה הזו שניתנה לאדם, שם פרק ו הל' ה: "ומהו זה שאמר דוד (תהלים כה, ח—ט) "טוב-וישר ה' על-כן יורה חטאים בדרך; ידרך ענוים במשפט" — זה ששלח נביאים להם מודיעים דרכי ה' ומחזירים אותם בתשובה. ועוד שנתן בהם כח ללמוד ולהבין, שמדה זו בכל אדם: שכל זמן שהוא נמשך בדרכי החכמה והצדק — מתאוה להם ורודף אותם. והוא מה שאמרו רבותינו ז"ל (יומא לח, ע"ב): 'בא לטהר מסייעין אותו', כלומר: ימצא עצמו נעזר על הדבר"³¹.

³¹ ובכיתה נבונה ומבינה תוכל להוסיף עוד מובאה מדברי הוגה דעות בן-זמננו המסביר את שיטת הפילוסוף הרמן כהן, אשר מצא ב"שיתוף פעולה" זה אחד מן הקווים האופייניים לדת ישראל: "תורת המידות החילונית לא יצרה את מושג הגאולה ואינה מכירה אותו. אין לה הסמכות ואין לה האמצעי לשחרר את האדם מן החטא. רק מבחינת הדת יכול האדם לבקש סליחה מאת אלוהיו ולהנאל על ידו ולהתרומם

קשה יותר הוא השימוש בשורש "שוב" בפסוק הבא: "כי אחרי שובי נחמתי",
וכבר העמדנוך על הקושי הזה בחלק א³².

וכאן מגיע שוב תורה של עבודה שתוקה, אשר על ערכה הדידקטי כבר דיברנו
לעיל. יידרשו התלמידים לעבור שוב על פרקנו ואף לחרוג ממסגרת ההפטרה ולעיין
עד פסוק כא ולהעתיק את כל המקומות שבהם מופיע השורש "שוב" בצורתיו
השונות, כזה:

טו: ו ש ב ו מארץ אויב,

טז: ו ש ב ו בנים לגבולם,

יז: ה ש ב נ י ו א ש ו ב ה כ י א ת ה ה' א ל ה י,

יח: כ י א ח ר י ש ו ב י נ ח מ ת י,

כ: ש ו ב י ב ת ו ל ת י ש ר א ל ש ב י א ל ע ר יך,

כא: ה ב ת ה ש ו ב ב ה ...³³.

וירשמו אחרי הכינם את הטבלה הזאת, מה הן המשמעויות השונות שבהן
משמש השורש "שוב" במקומות השונים: יתברר לתלמידים – לטובים שכיניהם
(אלא שכינתיים עיינו בפרק גם החלשים) – שיש לפנינו שיבה לארץ ויש שיבה
לה'; יש שיבה בחזרה אליו מלשון תשובה, ויש שיבה מאחריו מלשון משובה ושו-
בבות³⁴. וכן מפרש בעל "הואיל משה" את פסוקנו: "אתרי שובי – מאחריך נחמתי"³⁵.

ע"י כך לרמת ה'אני' שעוונותיו נתכפרו ונסלחו... מושג הגאולה הוא מושג מצטרף (קורלטיבי): הוא
מתייחס לאדם ולא. הגאולה היא מעשה האדם ומעשה האל גם יחד. הרמן כהן מתרחק גם כאן מן הפרוט-
סטנטיות הרואה את הסליחה כחסד אל בלבד, וגם מן הדעה הקיצונית השנייה, שהיתה חפצה לראות
בתשובה ובסליחה מעשה אוטונומי של האדם בלבד. שני פסוקים שביחזקאל מסבירים יפה את השפעת
הגומלין בין מעשה אדם ומעשה אלוקים. בפרק יח, לא נאמר: "ונתתי לכם לב חדש ורוח חדשה". אלוקים
נושא את פשע האדם. האדם צריך לגולל מעליו את פשעו ואין הוא יודע אם יצליח בזה. אבל אין יכולים
להטיל על האדם תפקיד שיהיה בבהינת עבודת סיויפוס. (זאת היא דמות מן האגדה היוונית: מלך שנענש
לגולל אבן עצומה במעלה ההר ואולם גזור עליו שמדי העלותו את האבן לפיסגה, תשוב ותנגולל אל
תחתית ההר. לאמור: עבודה מפרכת, שאין עמה כל סיכוי להצלחה, שנידונה לאי הצלחה לנצח). ולכן
ניתן לאדם סיוע מן השמיים שיצליח בעבודה אשר היא בכ"ז עבודתו, תפקידו שלו, החזרה בתשובה.
(מתוך ש"ה ברגמן "הוגי הדור", ת"א תרצ"ה, בפרק: "ספר הזקונים של הרמן כהן", ע' 229).

³² עיין עמוד 24 לעיל.

³³ אם למדו התלמידים את ספר ירמיהו או למדו את חלקו הראשון, כבר היתה להם הזדמנות לתרגיל

כזה בפרק ג ואף שם בשורש "שוב" שבפסוקים הבאים:

א: ...הישוב אליה עוד... ואח זנית רעים רבים ושוב אלי...;

ו: הראית אשר עשתה משבה ישראל...;

ז: ואמר אחרי עשתה את-כל-אלה: אלי תשוב ולא-שבה;

י: וגם-בכל-זאת לא-שבה אלי בגודה אחותה יהודה;

יב: שובה משבה ישראל;

יד: שובו בנים שובבים.

ועי' "גליונות" לעיון בספר ירמיהו, הוצאת המח' לחינוך ומרבנות תורניים בנולה גליון יג.

³⁴ ועי' ירמיהו ה, ד-ה: אם-ישוב ולא ישוב. מדוע שובבה העם הזה ירושלם משבה נצחת החזיקו בתרמית
מאנו לשוב.

³⁵ מן המתרגמים נראה שרק היהודים הרגישו בקושי וניסו להתגבר עליו. ואולם גם הם רובם ככולם לא
שמרו על הקשר הגזרונני שבין "השיבני ואשובה" ובין "אחרי שובי", פרט לבובר אשר פירש כמוהם
את הפעל "שוב" בשני הפסוקים בשתי הוראות שונות (אל שוב, שוב מאחרי) – ועם זה שמר על הקשר
הגזרונני ביניהם:

הגענו לתשובת ה' ועם זה הגענו לפסוק האחרון: ה' הוא המדבר והוא מדבר עם עצמו. הוא פותח בשאלה ריטורית כפולה (וכבר אמרנו שהיא אהובה על ירמיהו) כמשתומם על עצמו. ונסתכל עתה בכינויים שבהם מכונה ישראל בפרקנו ובוה חזרנו אל השאלה שהעמדנו בראש שיעורנו: אל השינוי ביחס ה' לישראל מפסוק א עד הנה: מי שנקרא תחילה בכינוי "עם", ואח"כ "בתולת בת ציון", ואח"כ "עמו", ואח"כ "בכורי" – נקרא כאן ברוך שבכינויים: "בן יקר" ו"ילד שעשועים".

ואולם גם כאן עלינו עוד לדייק בכתוב: "מדי דברי בו זכר אזכרנו" – מה משמע? היתכן לדבר במשהו מבלי שתזכרנו? אלא שאין לפרש כדעת רוב הפרשנים: "בכל פעם שאתחיל לדבר על אפרים אזכרנו", אלא כפירוש המלבי"ם: "דבר שאחריו ב"ת הוא לגנאי" [ונזכור את "ותדבר מרים ואהרן במשה" (במדבר יב, א) וכן "חטאנו כי דברנו בה' ובך" (במדבר כא, ז)]. מי הם הנאבקים זה עם זה? הלא היא מידת הדין ומידת הרחמים. מידת הדין רוצה לדבר בו – כגנותו, ואולם באה מידת הרחמים ואומרת: זכר אזכרנו עוד, על-כן המו מעי לו רחם ארתמנו.

במלה "זכר" הגענו אל ראשית דרכנו, אל "הזכרונות". נזכור את דברי הרמן כהן המסביר "זכרון" כהשתתפות ה' עם האדם; הראשון שה' זכרו הוא נח, וזכרת עמו ברית. ונפתח עתה את המחזור ונעיין בפסוקי המקרא שהובאו בזכרונות, אשר האחרון בהם הוא פסוקנו: זכירת נח, זכירת ישראל במצרים, זכירת ברית אבות בגולה, אחרי הגשמת כל דברי התוכחה – אלה הם שלושת פסוקי הזכרונות בתורה. שלושת פסוקי הזכרונות מתוך ספרי הכתובים – הראשון מדבר בזכר האדם באשר הוא אדם, השני מדבר בזכר בני אדם מיוחדים, יראי ה', השלישי – בזכר הברית אשר כרת עם ישראל עמו. והשלושה מדברי הנביאים: הראשון מעלה את זכר יציאת מצרים, השני מקשר זכר עבר לעתיד, השלישי הוא פסוקנו והוא זכר המביא לרחמים.

*

כאמור אין זה מערך לשיעור, והחומר הניתן לך בזה רב הוא מדי. לא רק שלא נוכל, אלא אף לא נרצה כלל להכניס את כל העניינים ללימוד פרק אחד – אפילו אילו עמדו לרשותנו שעות מרובות מאד. כי אם תדון בכל העניינים שנדונו כאן – וכיניהם נושאים גדולים ונכבדים – בתוך הוראת פרק אחד, ייבלעו זה בזה ולא יעשו את הרושם הרצוי בלב שומעם. מוטב שנלמד רבים מעניינים אלה בהזדמ-

King James Version v. 18: Turn thou me and I shall be turned.

השווה:

v. 19: Surely after I was turned I repented.

Version Synodale v. 19: Après être revenu à toi, je me repentirai.

Luther v. 19: Da ich bekehrt ward, tat ich Busse.

אם כן לשלושתם אין "הנחמה" השלב הראשון של התשובה, ואין התשובה תוצאת המאמץ האנושי – פרי הנחמה. לעומת זה המתרגמים מבני עמנו:

ביאור (קראטאשין תר"א) יח: נון לאם מיך ווידערקעהרן, אויף דאס איך צו דיר ווידער-קעהרע...; יט: נאכדעם איך מיך פאן דיר האטטע אבגעווענדעט, האבע איך עס וואהל בערייעט.

Buber v. 18; Kehren lasse mich nun, dass ich umkehren kann;

ולעומתו:

v. 19: Ja, nach meiner Abkehr habe ichs mir leidsein lassen.

נויות של לימוד פרקים אחרים, ויהא כל אחד מן הנושאים קובע ברכה לעצמו. אתה בחר לך מכל הנ"ל אחדים, ומוטב שתדון בהם בהרחבה, מאשר תדון בקיצור ברבים מהם.

אך שים נא לב לריבוי העשיות השונות בכיתה, שבהן – בגיוונן ובריבויין – תלויה הצלחת השיעור. ואלה מקצתן: קריאה קולית וקריאה שתוקה; קריאת הפרק כולו וקריאת פסוקים בודדים; עיון מדוקדק בפסוק בודד והבטה סוקרת בפסוקים הרבה; ויכות פרשני בכיתה לגבי פסוק בודד, ודיון מעמיק בבעיה הנוגעת לכל פרקנו ולמקומות במקרא שמעבר לפרקנו; השוואת פסוקים בתוך פרקנו והשוואת פסוקים מתוך פרקנו לפסוקי נבואות אחרות ונביאים אחרים; השוואות לשם ראיית המשותף והשוואות לשם הכרת השוני; כתיבה על הלוח לשם הבלטה אופטית וכתיבה במחברות תוך עבודה שתוקה לפתרון בעיות, לחלוקת פרק; קריאה בטכסטים נוספים של הוגי דעות לשם העמקת הבנה, וקריאה במדרשי חז"ל לשם פתיחת הלב. רבים מאלה שמניתי לך, לא מניתי כאן. לא בכל שיעור תידרשנה כל העשיות האלה, לא כל חומר נלמד דורש מצידו שימוש בכל אמצעי-העזר הללו, כל אחד מהם טוב לשעתו, לפרקו ולסוג לומדיו. הבאנו כאן רבים מהם, כדי להראותך את ריבוי האפשרויות הקיימות, ואתה בחר לך את המתאים לצרכיך.